P. KOVÁCS KLÁRA*

EGY TOSZKÁN ÉPÍTÉS ERDÉLYBEN: SIGISMONDO DA PRATOVECCHIO DA PISA**

Kulcsszavak: *olasz építész, erdélyi várépítész, reneszánsz erődítmények, Sigismondo da Pisa, Sigismondo da Pratovecchio da Pisa, Felice da Pisa*

1551 tavaszán I. Ferdinánd király a fennhatóságát elismerő egykori Erdélyi Vajdaság és a Partium területeinek katonai helytartójává Giovanbattista Castaldo generálist nevezte ki (1551–1553). A Habsburg-terjeszkedésre a szultán büntetőhadjárattal válaszolt. Az így elkerülhetetlen török fenyegetés árnyékában Ferdinánd király már 1551 júliusában megparancsolta Castaldónak a terület határvárainak és fontosabb városainak sürgős erődítését. Levelében azt tanácsolta, hogy a rendelkezésre álló, amúgy is rövid időben ne várfalakat, hanem inkább földműveket építtessen.¹ A Haus-, Hof- und Staatsarchivban őrzött korabeli levelezésből, amely jelen tanulmány fő forrásbázisát képezi, szemléletes kép bontakozik ki arról a kétségbeesett kapkodásról, amit az állandó munkaerő- és pénzhányból adódó körülmények az erődépítés terén kiváltottak. A viszonylag gazdag írott forrásanyag ellenére azonban a korabeli erődítmények szinte teljes pusztulása nagyon megnehezíti az iratok értelmezését, az építési tervek és a megvalósított erődítmények egyértelmű elkülönítését, ellehetetlenítve így minden, a korabeli várépítészeti átfogó elemzésére irányuló törekvést. Ilyen elemzések helyett, véleményünk szerint, csak az említett forrásokban viszonylag nagy számban felmerülő építészeti azonosításával és itineráriumuk rekonstruálásával közelíthetünk ezeknek a védelmi kezdeményezéseknek az építéstörténetéhez. A forrásbázis ilyen szempontú vizsgálatára már az 1920-as évektől voltak kísérletek. Ebben a kezdeti időszakban jelentek meg Herczog József²,

* P. Kovács Klára (1980), dr., művészettörténész, egyetemi tanársegéd, BBTE. Egyetemi tanulmányait 2003-ban végezte a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Történelem és Filozófia Karán, történelem-művészettörténet szakon, 2004-ben ugyanitt MA fokozatot szerzett, a történettudományok doktora 2010-től. 2004 és 2006 között a nagyváradi Partium Keresztény Egyetem Képzőművészet Szakán óraadó tanár, 2009 és 2011 között a Kolozsvári Magyar Egyetemi Intézet kutatója, 2013 márciusától tanársegéd a BBTE Magyar Történeti Intézet Régészeti és Művészettörténet Tanszékén. Kutatási területe az erdélyi kora újkorai várépítészetre, az itáliai építészeti 16–17. századi erdélyi tevékenységére és az erdélyi reneszánsz építészeti vizsgálatára terjed ki.

** A tanulmány először függelék nélkül, román nyelven jelent meg: P. Kovács Klára: *Un arhitect toscan în Transilvania: Sigismondo de Pratovecchio de Pisa.* = Szerk. Vlad Țoca et alii: *Studii de istoria artei. Volum omagial dedicat Profesorului Nicolae Sabău.* Cluj-Napoca, Argonaut, 2013. 81–95.

1 Lásd I. Ferdinánd király 1551. július 20-án kelt levelét Castaldóhoz: MOL. X 896. W 655. mf. – Wien, Österreichisches Staatsarchiv. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Ungarische Akten. Allgemeine Akten (a továbbiakban HHStA. HUNGARICA.) 58. fasc. f. 64.

2 HERZOG József: *Adatok a hazai építészeti XVI. századi történetéhez.* Magyar Művészet II(1926). 4. sz. 242–243.

Pataki Vidor³, Leone Andrea Maggiorotti és Banfi Florio⁴ munkái, ám szempontunkból nagy hiányosságuk, hogy az erdélyi jelenségeket éppen csak érintik, hivatkozásaik pedig gyakran sommásak, pontatlanok, nehezen ellenőrizhetők. Az első, kizárólag Erdélyre és a Részekre vonatkozó elemzéseket Balogh Jolán, Kovács András és Mircea Țoca jegyezte.⁵ Itáliai építészekre vonatkozó adatbázisukat Costin Feneșan⁶ is egészítette utóbb. Megemlítendőek továbbá Nicolae Sabău, Gheorghe Mândrescu, Avram Alexandru és Kovács András írásai a Nicolae Sabău által szerkesztett, a Ticino térségből származó építészek erdélyi tevékenységére összpontosító tanulmánykötetben.⁷ Ugyancsak közelebbről jelent meg egy-egy igen jelentős monográfia Domokos György, illetve Pálffy Géza tollából a magyar végvidéken nagyon aktív Baldigara és Angielini itáliai építészdinasztiákról.⁸ A felsorolt kutatások eredményeihez járulva ajánlunk az olvasó figyelmére néhány új adatot Sigismondo da Pratovecchio da Pisa⁹ építési karrierjére vonatkozóan.

Az említett építész erdélyi működésére vonatkozó bibliográfiai adatok viszonylag szegényesek, szétszórta és sok esetben ellentmondásosak. Megemlítik temesvári és lippai erődítéseit, Herczog József és Balogh Jolán kutatásai révén még huszti tevékenysége domborodik

- 3 PATAKI Vidor: *A XVI. századi várépítés Magyarországon*. A Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyve I(1931). 98–132.
- 4 LEONE ANDREA MAGGIOROTTI: *Gli architetti militari italiani in Ungheria e specialmente in Agria*. Rivista di Artiglieria e Genio XLIX(1930). 1158–1187; LEONE ANDREA MAGGIOROTTI-BANFI FLORIO: *Le fortezze di Temesvár e di Lipa in Transilvania*. Atti dell'Istituto di Architettura militare III[1933]; LEONE ANDREA MAGGIOROTTI: *Architetti e architetture militari*. II. Roma, Off. dell'Istituto Poligrafico dello Stato, 1937. (L'opera del genio Italiano all'estero) (a továbbiakban MAGGIOROTTI 1937.) A téma részletes könyvészetét lásd *Architetti e ingegneri militari italiani all'estero dal XV al XVIII secolo*. Szerk. MARINO VIGANÒ. Livorno, Sillabe, 1994. (A továbbiakban VIGANÒ 1994.); *Architetti e ingegneri militari all'estero dal XV al XVIII secolo*. II. *Dall'Atlantico al Baltico*. Szerk. Uő, Livorno, Sillabe, 1999.
- 5 BALOGH JOLÁN munkáiban fontos adatsorokat találunk az említett építészek erdélyi tevékenységére vonatkozóan. BALOGH JOLÁN: *Az erdélyi renaissance. I. 1460–1541*. Kolozsvár, Teleki Pál Tudományos Intézet, 1943; Uő: *Varadinum. Várad vára*. II. Bp., Akadémiai, 1982 (Művészettörténeti Füzetek 13.) (A továbbiakban BALOGH 1982.); Uő: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század*. Bp., Akadémiai, 1985. (A továbbiakban BALOGH 1985.); KOVÁCS ANDREI-MIRCEA ȚOCA: *Arhitecți italieni în Transilvania în cursul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea*. Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia II(1973). 27–36.
- 6 COSTIN FENEȘAN: *Antonio Bufalo, ein italienischer Architekt in Diensten der Habsburger und sein Wirken in Siebenbürgen (1554–1555) = Miscellanea in honorem Radu Manolescu emerito*. Szerk. ZOE PETRE-Stelian BREZIANU. Buc., Universității, 1996. (A továbbiakban FENEȘAN 1996.) 200–205.
- 7 *Maestri ticinesi in Transilvania tra Cinquecento e Settecento*. Szerk. NICOLAE SABĂU. Cluj-Napoca, Mega, 2007.
- 8 DOMOKOS GYÖRGY: *Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon*. Bp., Balassi, 2000.; PÁLFFY GÉZA: *A haditérképészet kezdetei a Habsburg Monarchiában. Az Angielini várépítész-család rendszeres térképészeti tevékenysége a horvát-szlavón és magyarországi határvidéken az 1560–1570-es években / Die Anfänge der Militärkartographie in der Habsburgermonarchie. Die regelmäßige kartographische Tätigkeit der Burgbaumeisterfamilie Angielini an den kroatisch-slawonischen und den ungarischen Grenzen in den Jahren 1560–1570*. Bp., MOL, 2011.
- 9 Latinul: Sigismundus de Pratovecchio de Pisa.

ki.¹⁰ Az említett szerzők azonban nem figyeltek fel Sigismondo da Pisa és Felice da Pisa¹¹ rokonságára, sőt Maggiorotti feltevése, miszerint a két név azonos személyre vonatkozna, Sigismondo da Pratovecchio pedig egy másik építész lenne, teljesen zavarba ejtő. Megtévesztő továbbá Sigismondo da Pratovecchio és Sigismondo da Preda/Pretta¹² párhuzamos szereplése a szakirodalomban, annál is inkább, hogy mindketten pisai származású királyi építészekként tűnnek fel az 1540-es évek közepe táján.¹³ Neveik hasonlósága, továbbá az a furcsa egybeesés, hogy mindkettőjük esetében több erődítmény és egy ispotály építését említik, alátámasztani látszik Pataki Vidor véleményét, miszerint a *da Pretta* és *da Preda* formák a Sigimondo da Prato[vecchio] da Pisa névváltozatai, akit egyébként *da Prato Veteriként* vagy egyszerűen csak *da Pisaként* is emlegetnek a korabeli forrásokban.¹⁴

Roberto Sarzi felvetése szerint¹⁵ Sigismondo da Pratovecchio azzal a Sigismondo mesterrel lehet azonos, aki X. Lajos bajor herceg landshuti *olasz kastélyának* építésénél az itáliai kőfaragókat irányította. A herceg ugyanis 1526-ben elrendelte egy az itáliai – veronai, tridenti, mantovai – uralkodói rezidenciák mintáját követő olaszos együttes építését Landshutban, s ennek kivitelezésére itáliai mestereket alkalmazott. Sigismondo mester 1537-ben Mantovából érkezett az építkezésekhez két másik társa kíséretében, akik előzőleg Giulio Romano és Giovanbattista Covo mellett dolgoztak a Gonzaga család szolgálatában.¹⁶ Sigismondo a landshuti munkálatok irányítása mellett néhány részlettervet is készített az új épülethez. 1540 és 1541 között ő irányította a *német palotát az itáliaival* összekötő szárny építését is.¹⁷ Landshuti tevékenységével párhuzamosan valószínűleg az ingolstadti erődítmény korszerűsítésén is dolgozott, ahol Sarzi szerint a porto mantovanoi citadella mintáját követte.¹⁸ A hadi építészetben való jártasságukból ítélve valóban elképzelhetőnek tűnik Sigismondo mester és Sigismondo da Pratovecchio azonossága, ám további adatok hiányában ez egyértelműen egyelőre nem állítható. Sarzi ugyanakkor az építész Mantova melletti, bredai származását is feltételezi (Preda, véleménye szerint, Bredának egy régies változata), ami viszont Sigismondo da

10 HERZOG: *i. m.* 243; PATAKI: *i. m.* 106–108; MAGGIOROTTI 1937. 434, 440–441; MAROSI Endre: *Itáliai hadiépítészek részvétele a magyar végvárrendszer kiépítésében 1541–1592 között*. Hadtörténelmi Közlemények XXI(1974). 1. sz. 67.; BALOGH 1985. 204, 208, 311; ADRIAN MAGINA: *Fortificațiile Lipovei și Timișoarei în preajma cuceririi otomane (1551)*. Analele Banatului S.N. Arheologie-Istorie XXI(2013). 275–279. Az építész nem szerepel a Kovács és Toca által összeállított építészjegyzékben KOVÁCS–TÓCA: *i. m.*

11 Latinul: Felix de Pisa.

12 Latinul: Sigismundus de Preda/de Pretta.

13 *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*. Szerk. Ulrich THIEME–Felix BECKER. 27. 1933. s.v. Preda (Pretta), Sigmund de; 31. 1937. s.v. Sigismundus de Prato Vecchio.

14 PATAKI: *i. m.* 107. *De Preda* nem szerepel ugyan a szerző által felsorolt névváltozatok között, de kétségtelenül ez a *de Pretta* egyik változata volt.

15 Roberto SARZI: *Neue Forschungen zur Baugeschichte der Landshuter Stadtresidenz*. Verhandlungen des Historischen Vereins für Niederbayern CX–CXI(1984–1985). 148.

16 Uo. 140–142, 149.

17 Klaus ENDEMANN: *Die Baugeschichte: Quellen, Befunde, Hypothesen = Die Landshuter Stadtresidenz: Architektur und Ausstattung*. Szerk. Iris LAUTERBACH–Klaus ENDEMANN–Christoph Luitpold FROMMEL. München, Zentralinstitut für Kunstgeschichte, 1998 (Veröffentlichungen des Zentralinstituts für Kunstgeschichte in München 14). 40., 42–43., 46.

18 R. SARZI: *i. m.* 134., 148.

Pratovecchio da Pisa esetében téves következtetés, hiszen ő kétségtávol Toszkánából, Prato-vecchióból vagy Pisából származott.

Várépítészetben jártas társaihoz¹⁹ hasonlóan Sigismondo da Pratovecchiót is a Habsburg-monarchia központjából, Bécsből küldték Magyarországra, majd Erdélybe, ahol I. Ferdinánd királyi építészeként működött. Karrierjének korábbi állomásairól és a bécsi udvarba való alkalmazásának (1545)²⁰ körülményeiről igen kevés adattal rendelkezünk. Tény az, hogy I. Cosimo de Medici firenzei nagyherceggel közvetlen levelezőviszonyban állt, s rendszeresen tájékoztatta őt bécsi munkáival kapcsolatban is. 1545-ben a nagyherceg kérésére elküldte neki Bécsnek az általa készített erődítési tervét, „la pianta di Vienna chome sta di presente a fortificarsi per lo advenire, per tanto io lo levata. [etc.] Tutti li baluardi si anno da fare con li contraforti et li fatti nuovo sono fatti con li contraforti chome in la pianta mandata a Vostra Excellentia si vede”.²¹ 1551 tájáig a milánói Francesco de Pozzová és a Ticinó vidéki Pietro Ferraboscóval együtt irányították a bécsi városfalak kiépítését.²² A bécsi építkezések irányítása mellett más erődítmények és civil épületek tervezőjeként is említik. 1545-ben Graz védőövének bizonyos szakaszaira vonatkozóan nyújtott be erődítési tervet az uralkodónak, ezek azonban csak néhány évtizeddel később valósultak meg.²³ 1550 áprilisában egy bécsi ispótály építkezéseiről számolt be a nagyhercegnek, arról nevezetesen, hogy az udvari homlokzatokon loggiákat tervezett kialakítani. Ezekhez egy szürkés követ kívánt felhasználni, amelyet nemrég fedeztek fel a Bécs környéki bányákban, és mely nyilván azért nyerte meg tetszését, mert a toszkán építészetben előszeretettel alkalmazott *pietra serena*-hoz hasonlított.²⁴ Noha nem fogalmaz teljesen világosan ebben a tekintetben, az építész minden bizonnyal a bécsi császári ispótály (*Kaiserspital*) építkezéseire utalt, ismeretes ugyanis, hogy 1549-ben Sigismondo da Preda bemutatta Ferdinándnak az ispótály modelljét.²⁵ Ezzel párhuzamosan építési felügyelőként (*Bausuper-*

19 Az erdélyi határvárak építészeire és építőmestereire vonatkozóan lásd P. Kovács Klára: *Fortress-Building in 16th-Century Transylvania. The Recruitment of Labour Force*. *Transylvanian Review* XXI(2012). Supplement 2. 164–170. (A továbbiakban: P. Kovács 2012.)

20 Johannes Evangelist SCHLANGER: *Materialien zur österreichischen Kunstgeschichte*. *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen* V(1850). 750.

21 Daniela LAMBERINI: *Funzione di disegni e rilievi delle fortificazioni nel Cinquecento = L'architettura militare veneta del Cinquecento*. Szerk. André CHASTEL et alii. Vicenza, Mondadori Electa, 1988. 59, 51. jegyzet.

22 Monica SCHIERI: *Umwallung Wiens von 1529–1683*. Wien, 1968. Doktori disszertáció (kézirat). 41, 49; Ludwig EBERLE: *Wien als Festung. 1530 bis 1740*. Wien, Adolf Holzhausen, 1909. Kny. a *Der Geschichte der Stadt Wien*. 4. kötetből. 20; Brigitte HAUPTNER–Rudolf HAUPTNER: *Zur Tätigkeit italienischer Festungsbaumeister im Rahmen der Reichsverteidigung in und um Wien = VIGANÒ 1994*. 210–211 – már 1544 előtt Ausztriában említi, bár meglehetősen homályosan fogalmaz.

23 Leopold TOIFL: *Die Festung Graz und was von ihr blieb = Türkenangst und Festungsbau. Wirklichkeit und Mythos*. Szerk. Harald HEPPNER–BARBARICS–HERMANIK ZSUZSA. Frankfurt am Main, Peter Lang, 2009. (*Neue Forschungen zur ostmittel- und südeuropäischen Geschichte* 1). 201–202.

24 <http://bia.medicini.org/DocSources/Home.do> (Letöltés ideje: 2014. 08. 01.)

25 Harry Kühnel szerint Preda nem tudta már befejezni az ispótály építését 1549-ben bekövetkezett halála miatt. Az imént említett levél azonban, amelyet Pratovecchio szignált egy évvel később, megcáfolja Kühnel állítását, azt igazolva, hogy Preda/Pratovecchio még élt, és továbbra is az ispótály építésével foglalkozott 1550-ben. Az ispótály épülete nem maradt ránk, ti. 1903-ban lebontották. Harry KÜHNEL: *Die Hofburg*. Wien, Zsolnay, 1971. 37–38.; Sigismondo da Preda itteni tevékenységéről 1549 és 1550-ben lásd még Enrico MORPURGO: *Gli artisti italiani in Austria. I. Dalle*

intendent) gondoskodott a Hofburg nyugati szárnyának építéséről Hermes Schallautzerrel együtt.²⁶ Szintén 1549-ben elkíserte da Pozzo építést az épülő győri erődítések szemléjére.²⁷

Az építész a firenzei uralkodó és a Habsburg király előtt is befolyásos tekintélynek számíthatott, amire elsősorban a velük folytatott személyes levélváltása utal. Ismeretes továbbá, hogy 1550-ben Sigismondo maga javasolta a királynak, hogy Cosimo dei Medici közvetítésével hívjon az udvarába itáliai építészeket.²⁸ A király tehát egy általa nagyrabecsült szakembert küldött a keleti végvidékre, aki a várszemlében, tervezésében és az építkezések irányításában egyaránt jártas volt.

Sigismondo da Pratovecchio 1551 júliusában érkezett Erdélybe.²⁹ Még ugyanabban a hónapban elkíserte Bernardo de Aldanát Gyulafehérvár és Szászsebes szemléjére, amelyekről augusztus 11-én kelt jelentésében számolt be.³⁰ Ebből kiderül, hogy a szebeni, gyulafehérvári és a szászsebesi védművek építéséért egy bizonyos Alessandro felelt, kétségkívül Alessandro da Urbinóról³¹ lévén szó, aki akkoriban Castaldo másik királyi építéssze volt Erdélyben. Alessandro éppen Szebenben lévén, nem tájékoztathatta őket szándékairól Gyulafehérvár és Szászsebes erődítése kapcsán. Sokatmondó azonban Sigismondo véleménye Gyulafehérvárról: egy lenyűgöző település, amelyet azonban lehetetlen megvédeni, mert száz évig is erősíthetik, úgysem tudna négy napnál tovább ellenállni egy ostromnak. A város későbbi történetének ismeretében megállapítható, hogy az építész helyesen értékelte Gyulafehérvár helyzetét, a főváros hatékony védelmét ugyanis, minden próbálkozás ellenére, nem sikerült biztosítani a fejedelemség korában.³² Július vége felé Sigismondót már Erdély nyugati határán találjuk, ahova Lippa, Temesvár, Becse és Becskerek erődítésére küldte Castaldo. A várépítést minden esetben a már álló védművek szemléje előzte meg, amelyek állapotáról építésünk részletes jelentésekben számolt be a királynak.³³ Jelentései e települések hódoltság előtti történetének nagyon értékes forrásai. Az építész augusztus 3-án érkezett Lippára.³⁴ Felismerte az Erdély belsejébe vezető út mentén elhelyezkedő település stratégiai fontosságát, amelyet

origini al secolo XVI. [Roma], Libreria dello Stato, 1937. (L'opera del genio italiano all'estero. Serie I). 137.

26 H. KÜHNEL: *i. m.* 33.

27 KOPPÁNY TIBOR: *Francisco da Pozzo „Architectus regius” és köre. (Adatok a magyarországi városépítés XVI. századi történetéhez).* Műemlékvédelem XXVIII(1984). 1. sz. 1.

28 E. MORPURGO: *i. m.* 137.

29 Július 1 és 29 között. Függelék 1, 2.

30 Függelék 3.

31 Tevékenységére vonatkozóan és a személyére vonatkozó korábbi könyvészetet lásd P. Kovács 2012. 165–166.

32 Ennek fő akadálya a vár állandó vízhiánya volt. A fejedelemség kori Gyulafehérvár erődítményeiről lásd Kovács András: *Az építkező Bethlen Gábor és székvárosa = Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Szerk. Kovács András–SIPOS GÁBOR–TONK SÁNDOR. Kolozsvár, EME, 1996. 277–284.; Uő: *Gyulafehérvár, Site of the Transylvanian Princely Court in the 16th Century = Studies in the History of Early Modern Transylvania.* Szerk. Kovács KISS Gyöngy. New York, Distr. by Columbia University Press, 2011 (East European Monographs 786). 320–323.

33 Függelék 3, 4, 7.

34 Függelék 3.

azonban, mint írja, igen nehéz erődíteni a középkori vártól csupán 170 „lépésnyire”³⁵ keletre emelkedő domb miatt, amely a helység védőfalának északi szakaszát is veszélyeztette. A vár megtartásának kulcsát ostrom esetén így az említett magaslat bevételeiben és erődítésében látta. Jelentéséből az is kiderül, hogy a város Maros felőli oldalát egy „magyar módra” épített palánk védelmezte, amelynek földtöltése viszont hiányos volt. A városfal többi szakaszát védelmi szempontból teljesen használhatatlan, alig 4 láb³⁶ vastag kőfalak képezték.³⁷ Az árok kiszélesítését javasolta továbbá, és a kitermelt föld felhasználásával a bécsiekhez hasonló földtöltések építését a várfal mindkét oldalához. A királynak küldött jelentéséhez Lippáról valamilyen helyszínrajzot (esetleg erődítési tervet) is csatolt, amely időközben elkallódott,³⁸ annyi azonban kiderül, hogy kijelölte volt – nem tudni, hogy a helyszínen vagy csak a tervrajzon – néhány új bástya helyét is.³⁹

Néhány nappal lippai szemléje után Temesváron találjuk, ahonnan 1551. augusztus 14-én jelentette a királynak,⁴⁰ hogy két új bástyát készül elfundálni a vár legveszélyeztetettebb, déli oldalán. Megállapította ugyanakkor, hogy Lippától eltérően, Temesvárat könnyebb erődíteni, ami elsősorban az várost övező mocsaraknak, az erődépítésre alkalmas földnek és a várost és a várat közrefogó vízesárokknak köszönhető.⁴¹ Az építész jelentése szerint akkoriban a várost egy téglafal védte a keleti és déli oldalon, a vár vonaláig, nyugaton, északon és részben keleten továbbá egy teljesen hasznavehetetlen, „magyar módra” épített palánk határolta. Sigismondo ezek után hét ágyúterasz (*propugnaculis seu baloardis*) építését javasolta a város védelmére, kiállításba helyezte viszont, hogy ezeknek a megvalósítása kétséges, annál is inkább, mert az elhúzódozó eszések és az időhiány miatt nem tudta kicövekelni a vár mögötti két bástyát, de az új védművek terveivel sem készült el. Bécsi mintára egy földtöltés létesítését is tervezte a várfal belső oldalán, kívül pedig egy lőállásokkal ellátott sáncot (*agger cum propugnaculis*) javasolt. Végül figyelmeztette a királyt arra, hogy megfelelő számú katonaság, lőfegyver és muníció nélkül ez a vár sem képes majd ellenállni az ostromlóknak. Mind a lippai, mind a temesvári jelentést néhány személyes igény felsorolásával zárta: egy magyarul is értő tolmácsot kért, továbbá azt, hogy küldjék Temesvárra egyik kőművesét, aki képes lenne végrehajtani utasítása-

35 Feltételezhetően a *passus* a kettőslépésnek felel meg, amely mintegy 150 cm. Lásd BOGDÁN István: *Magyarországi hossz- és földmértékek 1601–1874*. Bp., Akadémiai, 1990. 156.

36 1 láb/*pes* mintegy 30 cm. BOGDÁN: *i. m.* 148.

37 Centorio hasonlóképpen jellemezte Lippát, de a fentiekén kívül megemlítette még, hogy a városfalat néhány kis torony védelmezte, a négyszögű várnak pedig minden sarkát egy-egy torony képezte. Ascanio CENTORIO degli Hortensii *Commentarii della guerra di Transilvania*. Vinegia, 1566. 117.

38 Függelék 3.

39 Függelék 4.

40 Uo.

41 Sigismondo hiteles és részletes leírásának ellentétéként említhetjük a vele nagyjából egy időben készült, I. Ferdinánd ismeretlen hivatalnokától származó, teljesen valószínűtlen leírást, amely szerint a vár egy kőszikla tetjén állt. Lásd PESTY Frigyes: *Temesvár, mint kősziklán fekvő felleghvár*. Századok I(1867). 196–199; Costin FENEȘAN: *Timișoara în amurgul evului mediu. Concluzii = Timișoara în amurgul evului mediu. Rezultatele cercetărilor arheologice preventive din centrul istoric*. Szerk. Florin DRAȘOVEANU et alii. Timișoara, Mirton, 2007. (A továbbiakban FENEȘAN 2007.) 334, 2. jegyzet. Hitelesebb ennél Centorio leírása. Lásd CENTORIO: *i. m.* 105–106.

it, valamint fiát Szolnokról, akinek ott már amúgy sincs munkája.⁴² A király szolgálatában megtett utazásaihoz egy kocsit igényelt, kérte továbbá, hogy küldjék utána Bécsben hagyott személyes javait és nem utolsó sorban zsoldját követelte, azzal fenyegetőzve, hogy ellenkező esetben visszatér Bécsbe.

Mihai Opriș szerint⁴³ a temesvári Hunyadi-vár két déli bástyája 1551-ben épült, ami arra utalhat, hogy a jelentésben említett, Sigismondo által tervezett két védműről van szó, azonosításukhoz azonban további kronológiai támpontokra lenne szükség. A városfal ágyúteraszokkal/bástyákkal való erősítésének gondolata Aldanának a magyarországi hadjáratról szóló feljegyzéseiben is felmerül. Ugyanő jegyezte le, hogy ezek építése Temesvár 1551-es ostroma miatt félbeszakadt, és helyettük a parancsnok utasítására egyszerűbb védműveket, egy ágyúteraszokkal ellátott földművet emeltek.⁴⁴ Centorio, Castaldo hadjáratának krónikása egy belső sánctól (*trincea*)⁴⁵ is említést tesz, továbbá egy kazamata létesítéséről a Vízi-toronyban.

Minthogy az említett időszakból nem maradt fenn egyetlen hiteles alaprajz vagy felmérés sem az általa megvizsgált két várról, nehéz megállapítani, hogy mi az, ami Sigismondo erősítési terveiből megvalósult 1551-ig. Az 1551-es hadjárat során Lippát bevették a török hadak, de az év vége felé a keresztényeknek sikerült visszafoglalniuk. Temesvár ostromát feladták a törökök, a következő évben viszont már mindkét város török fennhatóság alá került.⁴⁶ 1551 végén a két város erősítése egy új építész, Alessandro da Urbino irányítása alá került, aki Lippa védelmére két, a Temesvárat védő falakra három bástyát tervezett.⁴⁷

1551. szeptember elején (3–5. között) Sigismondo da Pratovecchio Becse és Becskerek szemléjére kísérte el Aldanát, a parancsnok ugyanis e két várban látta a Tisza–Duna-köz megtartásának a kulcsát. Az építész elkészítette a várak alaprajzát, Becsén egy külső paliszád építését javasolta, Becskerek védelmére pedig egy erősítési tervet is készített, ami azonban nem maradt fenn.⁴⁸ Néhány hét elteltével mindkét várat bevették a törökök,⁴⁹ így Aldana és Sigismondo erősítési terveinek megvalósítására, idő hiányában, addig biztosan nem kerülhetett sor.⁵⁰ Az egyre komolyabb török fenyegetés, továbbá a temesvári és általában az erdélyi erősítési munkálatok állandó akadozása csak fokozta az építész rémületét, aki Aldanához in-

42 Úgy tűnik, hogy Szolnok erősítését 1551 végéig elvégezték. Aldana emlékirata túloz a zsoldosvezér szerepét illetően, az erősítmény tervei ti. valószínűleg Alessandro da Urbinónak tulajdoníthatók. Sigismondo da Pratovecchio fia (Felice da Pisa) feltehetően az építkezéseket irányította a helyszínen. *Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata. [1548–1552].* Közreadja SZAKÁLY Ferenc. Bp., Európa, 1986 (Bibliotheca Historica). 37., 38., 116.; KÖRPÁS Zoltán: *Egy spanyol zsoldosvezér levelei a 16. század közepén vívott magyarországi háborúkról. Adalékok Bernardo de Aldana magyarországi tevékenységéhez (1548–1552).* Fons VI(1999). 1–2. sz. (A továbbiakban: KÖRPÁS 1999.) 12–13; Függelék 1.

43 MIHAI OPRIȘ: *Timișoara. Monografie urbanistică. I. Descoperiri recente care au impus corectarea istoriei urbanistice a Timișoarei.* Timișoara, Brumar, 2007. 6. jegyzet, 21.

44 SZAKÁLY: *i. m.* 148, 152; CENTORIO: *i. m.* 106.

45 Lásd még L. A. MAGGIOROTTI–BANFI: *i. m.* 22.

46 Uo. 22–25, 29.

47 FENEȘAN 2007. 335. Lásd részletesebben HHSTA. HUNGARICA. W 658. mf. 61. fasc. f. 66; W 663. mf. 66. fasc. f. 135–138; W 660 mf. 63. fasc. f. 46^v.

48 Függelék 7.

49 Becsét 1551. szeptember 19-én, Becskereket pedig 25-én foglalták el a törökök.

50 Függelék 6.

tezett leveleiben minduntalan a parancsnok engedélyét kérte Temesvár mielőbbi elhagyására. Miután Aldana visszautasította, magához az uralkodóhoz, Ferdinánd királyhoz fordult 1551. szeptember 28-án kelt levelében.⁵¹ Ebben kétségbeesett felháborodással számolt be a temesvári állapotokról, arról, hogy a környék parasztjai visszautasítják a várépítést, a király katonái pedig bármikor hajlandók lennének átpártolni a törökhöz. A török fogságtól rettegő építész kétségbeesésében már-már a királyt is fenyegette azzal, hogy amennyiben nem engedélyezi Magyarországról való távozását, és emiatt török fogságba jutna, a Portát kényszerül majd szolgálni a Habsburg uralkodó és az egész kereszténység kárára. Soraiból árad az öntudat, kétségtelen, hogy jól ismerte saját szaktudásának értékét és bízott a király elismerésében is. Úgy tűnik mégis, hogy levele nem hatotta meg Ferdinánd királyt, ugyanis csak Váradig jutott el. Időközben fia, Felice da Pisa⁵² is Erdélybe érkezett, és 1551–1552 telét mindketten Váradon töltötték, anélkül azonban, hogy a várerődítéssel haladtak volna, kiváltva ezzel Castaldo neheztelését.⁵³ Az építész azzal mentegetőzött, hogy a váradi várnagyok akadályozták a tervezéshez szükséges mérések elvégzésében. A helyzet a király 1552. februári parancsával oldódott meg, aki arra utasította az építeszt, hogy készítse el a vár alaprajzát, s jelölje meg a szükséges erődítési munkálatokat.⁵⁴ Ugyanakkor, az építész panaszának engedve, leváltotta a vár előljáróit, akik még a nemrég eltávolított Martinuzzi Fráter György (megh. 1551) hívei voltak.⁵⁵ Sigismondo 1552 tavaszán készítette el a váradi vár állapotáról és erődítésének lehetőségeiről szóló jelentését. Ahogy az Castaldo egyik leveléből kiderül, a Martinuzzi idejében elkezdett erődítés folytatását tervezték.⁵⁶ Bár szinte semmit sem tudunk a püspök idejében zajlott váradi munkálatokról,⁵⁷ ezek aligha lehettek nagyarányú építkezések, ha 1552-ben Sigismondo egy új tervet készített Várad erődítésére. Az elavult védműveket egy négyszögű, sarkain bástyákkal vagy rondellákkal (*baluardi*) védett erődítménnyel akarta helyettesíteni, amelynek tervét postázta is a királynak. Az építés menetét illetően Sigismondo azt tanácsolta, hogy fokozatosan helyettesítsék az elavult védműveket, előbb a bástyákat építsék meg, majd a kötőgátakhoz használják fel a középkori várfal és ellenlejtő köveit, ezáltal időt és pénzt takarítva meg.⁵⁸ Sigismondo váradi terve sajnos nem maradt fenn, és további adat sem utal megvalósítására. Ezek után nem lehet tudni, hogy milyen mértékben épült meg ez a korai,

51 Függelék 8.

52 Szolnoki feladatait egy Bernhard nevezetű építőmester vette át, aki 1552 februárjában zsoldjának emelését kérte. SARUSI KISS Béla: *A bécsi Udvari Kamarai Levéltár Gedenkbücher Österreich magyar vonatkozású iratainak regesztái. II. 68–69. kötet. (1552–1554).* Fons XVI(2009). 1. sz. 107.

53 Függelék 9.

54 Függelék 10.

55 Függelék 12.

56 Függelék 9.

57 Egy szűkszavú forrás említ egy, a Martinuzzi Fráter György címerével díszített domborművet Váradon, amely nyilván a püspök valamely építményét, feltehetően a nyugati kapu melletti tornyot, díszíthette. Az említett tornyot, amely a külső, körkörös várfalhoz tartozott, lebontották a 16–17. század fordulóján, a nyugati kurtina építéskor. A címeres domborművet az akkor emelt új kapu szomszédságába falázták be másodlagosan, ahol még a 18. században is látták, napjainkra viszont nyomtalanul eltűnt. Lásd SCHOLTZ Béla: *Nagy-Várad várának története.* Nagyvárad, Szt. László Nyomda, 1907. 75; BALOGH 1982. I. 38–39; EMÖDI János: *Történeti adatok Nagyvárad múltjából.* II. Nagyvárad, Literator, 1998. 33, 1. jegyzet.

58 Függelék 12.

bástyás (?) erődítmény. A munkálatok állandó halasztása és az építész folytonos fenyegetőzése a királyi udvarba való visszatérésével, Castaldo haragját is kiváltotta. 1552 márciusában azért marasztalta el Sigismondót, mert döntéshozatalra képtelen.⁵⁹

A szakirodalom a huszti vár korszerűsítését tekinti Sigismondo és Felice da Pratovecchio da Pisa főművének. Felicét 1552 júniusának vége felé küldték Husztra, július elején pedig az apja is követte.⁶⁰ Az erődítmény korszerűsítésének a terveit ugyan Sigismondo készítette el, de az 1554-ig elhúzódó munkálatokat már fia irányította. A huszti Fellegvár háromszögű alaprajzon emelt, háromszintes Ferdinánd-bástyája, valójában inkább egy ágyútorony, épült ebben az időszakban, s 1554-es feliratot visel az egykori kápolna kapukerete, valószínű, hogy ezek hozhatók összefüggésbe a Pratovecchio építészek ottani tevékenységével.⁶¹

Huszton kívül Felice és apja egy sor észak-magyarországi erődítményen dolgozott, de többé nem tűnik fel Erdély nyugati végvidékén. Sigismondo Egerben dolgozott az 1552. évi nagy ostrom előtt, utóbb a vár ostrom utáni javításában is közreműködött.⁶²

1553 novemberében a murányi vár erődítése kapcsán levelezett Ioannes Maria Speciacassa építésszel.⁶³ 1555-ben a lévai vár szemlájén tűnik fel, ahol előző évben bizonyos erődöket tervezett.⁶⁴ Felice da Pisa 1554-ben a huszti, nagybányai és sárosi várak szemlájével párhuzamosan az érsekújvári vár és a kassai városfal építésénél is feltűnik.⁶⁵

KÖVETKEZTETÉSEK

Sigismondo da Pratovecchio da Pisa számunkra ismeretlen körülmények között került I. Ferdinánd király szolgálatába, ahol rövid idő alatt a legmegbecsültebb építészek sorába emelkedett. Az Itália nagy részét is befolyása alatt tartó Habsburg-házbeli uralkodó szolgálata feltehetően előnyös anyagi és szakmai lehetőséget jelentett a kor itáliai építészei számára, másként nehezen magyarázható jelenlétük a hazájuktól távol eső, török által fenyegetett térségben. Valószínűleg a szakmai presztízs és a jelentős kereset reményében igyekeztek többen is közülük – Sigismondót is beleértve – szintén építőmester családtagjaikat is kenyérhez juttatni a bécsi

59 Függelék 11.

60 Függelék 15, 16.

61 BALOGH 1985. 311.; BETHLEN Farkas: *Erdély története*. II. Ford. BODOR András, jegyz. KRUPPA Tamás. Bp.–Kvár, Enciklopédia–Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2002. 203; DESCHMANN Alajos, *Huszt vára – a máramarosi sóbányák őre*. Műemlékvédelem XXXV(1991). 162; SZOLECZKY Emese: „Máramaros büszke vára...” *Huszt vára a Rákóczi-szabadságharc idején*. Várak, kastélyok, templomok VIII(2012). 4. sz. 34.

62 Függelék 17, 18.

63 SARUSSI KISS Béla: *A természet által megerősített vár. Murány végvár és uradalma a 16. század második felében*. Bp., Budapest Főváros Levéltára, 2008 (Disszertációk Budapest Főváros Levéltárából). 161, 163. jegyzet.

64 Österreichisches Staatsarchiv. Finanz- und Hofkammerarchiv. Hoffinanz Ungarn. (A továbbiakban HOFFINANZ UNGARN.) RN 5. Konvolut 1555. március. 136–137.

65 HOFFINANZ UNGARN. RN 5. Konvolut 1555 s. d. 23°; Konvolut 1555 február. 22–23.; HERZOG: i. m. 243.

udvarban.⁶⁶ Sigismondo erdélyi küldetése nem volt az építész személyes választása, a Habsburg király utasítására kellett Erdélybe utaznia, aki mindent megtett annak érdekében, hogy a török előnyomulást királysága keleti határán meggátolja.

Az építész jelentései azt tanúsítják, hogy Sigismondo az erődítmények tervezésben, fundálásában és az építkezések irányításában egyaránt jártas volt.

Sigismondo da Pratovecchio karrierjének rekonstrukciós kísérletein túl az átvizsgált források révén a végvárat létrehozó 16. század közepi építési szervezet megértéséhez is közelebb kerülünk. 1551–1553 között az erődítések kezdeményezése, a szakemberek, az anyagiak és nem utolsó sorban a fegyverzet és muníció elosztása Giovanbattista Castaldo helytartó felöltsége volt, aki egyben közvetítő szerepet is betöltött a király felé. A szakmai hierarchia csúcán a források *arbitrecti seu ingegneriként* titulált királyi építészek álltak. Rájuk hárult az erődítmények vizsgálatára, az új erődök tervezése és az alapozás kijelölése – *fundálás* –, az építési technika kiválasztása, továbbá a tervek pontos kivitelezésének az ellenőrzése. Castaldo levelezéséből kiderül, hogy a vizsgált időszak első felében, 1551 végéig, az újonnan csatolt területeken csupán két királyi építész fölött rendelkezett Castaldo: Sigismondo da Pratovecchio és Alessandro da Urbino személyében. Az elsöre a nyugati végvidék várainak a vizsgálatát bízta, míg az utóbbi az Erdély belsejében lévő erődítményekért felelt (Szeben, Szászsebes, Gyulafehérvár, Brassó, Segesvár). Lippp és Temesvár 1551. októberi ostromát követően Sigismondót előbb Váradra, majd Husztra és Észak-Magyarországra küldték, az erdélyi várak erődítése ezt követően Alessandro da Urbinóra hárult.

Az építészek által elkészített tervek (*disegno*) végrehajtásáról a szintén itáliai származású építőpallérok (*fabricarum magistri*) gondoskodtak, akik ugyancsak itáliai kőfaragókat és kőműveseket vezettek. A fentiekből arra következtetünk, hogy a végvárak építésén dolgozó szakosodott munkaerő külföldi volt, ebben az időszakban még kizárólag olasz, ami a helyi szakemberek teljes hiányával magyarázható. Az erdélyi és partiumi várak körüli városok, vármegyék és székek lakói – közöttük nagy számban az asszonyok is – elsősorban napszámosokként dolgoztak az építkezéseken.

Az itáliai szakemberek a bécsi udvar hivatalnokainak közvetítésével kerültek Erdélybe, ami már önmagában is megmagyarázza, hogy miért volt az erődítés terén a legfőbb követendő példa éppen a bécsi. Sigismondo néhány utalása közvetlenül is alátámasztja ezt, noha nem pontosítja, hogy az bécsi védőrendszer mely elemeit alkalmazták Erdélyben és a Partiumban.

A vizsgált konkrét építészpályák, mint a fenti is, az erdélyi várrendszer kiépítésének számos akadályát is megvilágítják, részben magyarázzák is Temesvárnak és környékének 1551–1552-ben bekövetkezett elvesztését, akárcsak Erdély feladását 1556-ban: a zsoldok és általában mindenfajta ellátás állandó késése az építészeket is arra készítette, hogy más megélhetési forrást keressenek;⁶⁷ a szakosodott munkaerő állandó hiánya; a bécsi döntéshozók nagy távolsága erősen fékezte a kommunikációt a király, a jövedelmeket elosztó pénzügyi szervek és az építők között. Mindezekhez járult a helybeliek bizalmatlansága az idegenek, ál-

66 A bécsi udvar szolgálatában álló legjelentősebb építészdinasztiák között a Spazio, Baldigara és Angielini családokat említhetjük.

67 Andrea Trevisanóról pl. ismeretes, hogy kupec kedvvel foglalkozott, ahelyett, hogy Gyulafehérvárat erődítette volna. FENEŞAN 1996. 202.

talában a zsoldosok iránt, amelyet azután csak tetézett a magyarul nem beszélő, Erdélyben dolgozó itáliai építészek hasonló viszonyulása is.⁶⁸

Ezeket az akadályokat leszámítva, az itáliai mesterek 1551–1556 közötti erdélyi tevékenysége kétségtelenül nagyban hozzájárult a modern erődítési technika erdélyi elterjedéséhez.

FÜGGELÉK

Sigismondo da Pratovecchio da Pisa tevékenységére vonatkozó adatok az Osztrák Állami Levéltár eredeti állagai, illetve a Magyar Nemzeti Levéltárban őrzött mikrofilmmásolatok alapján.

Rövidítésjegyzék:

D. = *Dominatio* a megfelelő esetben/*Dominazione*

V. = *Vestra* a megfelelő esetben/*Vostra*

M. = *Majestas* a megfelelő esetben/*Maestà*

S. = *Sacra* a megfelelő esetben/*Sacra*

R. = *Regia* a megfelelő esetben/*Regia*

1. Bécs (*Vienna*). 1551. július 1.

I. Ferdinánd király tudósítja Giovanbattista Castaldo parancsnokot, hogy utasítására *magister Sigismundus* királyi építész már elindult Erdélybe. A király Sigismondo építészt és a már Erdélyben tartózkodó *capitaneus et architectus Alexandrót*⁶⁹ Castaldo figyelmébe ajánlja. Közli vele ugyanakkor, hogy egyelőre nem tud több építészt küldeni. Castaldót utasítja továbbá, hogy pótolja ki Alessandro építész fizetését, és küldje a szolnoki vár (*castellum Zolnock*) építéséhez, amelyet Alessandro saját terve és modellje szerint emeltessen (*omnia juxta eis designationem et modellum extruantur, fabricentur et absolvantur*), ezenkívül vizsgáljon meg öt erődítményt, mindenekelőtt a szebenit (*Zibinium*). (MOL. X 896. W 655. mf. – HHStA. HUNGARICA. 58. fasc. f. 8^r–9^r).

2. Kolozsvár (*Colosvar*). 1551. július 29.

Giovanbattista Castaldo levele I. Ferdinánd királyhoz. Egy Báthory Andráshoz (*Andreae de Battor*)⁷⁰ címzett levelében annak megparancsolta, hogy Losonczy Istvánnal (*Lusantio*)⁷¹ együtt gondoskodjanak Temesvár, Lippa és más várak (*Lippae, Temisuar et aliis fortalitiis*) sorsáról, az esetleges erődítési munkálatok fedezésére kiutalt 1000 forintot, továbbá Sigismondo építészt (*Sigismondum architectum*) is hozzájuk küldte. Alessandro építészt ugyanakkor Er-

68 Lásd pl. Függelék 8.

69 A király minden bizonnyal Alessandro da Urbino építésze utal, aki megközelítőleg 1551. július és 1552. júliusa között dolgozott a Bánságban és Erdélyben, utóbb a havasalföldi vajda szolgálatába szegődött haláláig (1553. január 16. előtt). Lásd P. Kovács: *i. m.* 165–166.

70 Ecsedi Báthory András – „dunáninnyi” országos főkapitány 1542–1552 között. – PÁLFFY Géza: *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században*. Történelmi Szemle XXXIX(1997). 2. sz. 272.

71 Losonczy István – az alsó részek főkapitánya Temesvár székhellyel 1551–1552 között. – Uo. 275.

délyben marasztalta (*Alexandrum hic autem retinui*), ahol Szeben, Sebes, Gyulafehérvár erődítésével kell foglalatoskodnia (*ut fortificationes Zibinii, Zessebes[!] et Albae Iuliae incumbat*). (MOL. X 896. W 655. mf. – HHStA. HUNGARICA. 58. fasc. f. 138.)

3. Lippa (*Lippa*). 11 august 1551.

Sigismundus de Pratovechio Pisanus építész jelentése I. Ferdinánd királyhoz Lippa szemléről, továbbá a vár korszerűsítésére tett javaslatai. Bernardo de Aldanával meglátogatták Gyulafehérvár és Sebes erődítményeit, ahova Alessandro építész volt kirendelve. A király közelebbről megkapja Lippának és Temesvárnak Sigismondo által készített terveit. Küldöttje, Widner György, bemutatja majd öfelségének a lippai terv részleteit. Az építész egy kocsit igényel a királytól, továbbá arra kéri, hogy fiát [ti. Felice da Pisát – PKK] küldje Temesvárra, a fia útján juttassa el hozzá Bécsben hagyott személyes dolgait. (Az eredeti, bizonyára olasz, levél latin fordítása; MOL. X 896. W 656. mf. – HHStA. HUNGARICA. 59. fasc. f. 49^r–50^r; bizonyos eltérésekkel közli: A. MAGINA: *i. m.* 278; említése: TAKÁTS Sándor: *Rajzok a török világból*. II. Bp., MTA, 1915. 14.)

Transductio literarum Sigismundi de Pratovechio ad R. M. de 11 augusti, 1551:

Come ad diem terciam praesentis mensis augusti Lippam essemus ingressi ego statim me contuli ad inspiciendum situm tam extrinsecus, quam intrinsecus, et videtur mihi locus ille valde ineptus et difficilis ad fortificationem, quia ab ortu est mons quidam propugnaculis nimis propinquus, utpote qui non longius distat centum et septuaginta passibus, eius mensurae quibus mensurantur moenia Viennensia, qui mons verberat oppidum et partem cortinae versus septentrionem. Propterea si R. V. M. voluerit tenere oppidum illum, necesse est occupare ac tenere iam dictum montem. Habet enim terram ad fortificationem admodum idoneam, ita ut melior esse nequeat nec non eandem commoditatem quod potest tueri oppidum ab oriente et meridie ac prohibet hostes ex utraque parte castra metari. Caeterum a septentrione fluvijs est ad praesens quidem non valde altus siquidem in duas diffunditur partes et tamen prior fluvijs ab oppido distat sexaginta sex passibus. Porro infra duos illos fluvii ramos est quaedam anima terrae lata quinquaginta duos passus et deinde posterior fluvijs qui plus aquae rapit latus est unum et quinquaginta passus, licet pars illa moeniorum[!] quae fluvium spectant, munita est palis modo Hungarico non satis expleta terra, sed reliqua moenia totum ambientia oppidum sunt ex lapidibus constructa et parum valida, densa quattuor pedes, nullius momenti. Attamen verum est quod infra muros in fossa est spacium[!] terrae quattuor pedum quinque, alicubi sex et plurimum etiam, ex quo posset fieri agger et extrinsecus applicari muro, sicut Viennae est, fossa ipsa non patet ad summum ultra octo passus et terra coniecta est foras, ita ut majori sit usui hostibus quam oppido, eamque opus est auferri ad ampliandam fossam ac partem illius intro portari pro extruendo aggere ad muros, reliquam vero pro conficiendo extrinsecus eiusmodi aggere, verum fluvium versus propter defectum terrae non poterit fieri tale opus propter longinquitatem loci. Porro oppidum ipsum habet magnam commoditatem defendendae Transsylvaniae, quia illac est transitus in Transsylvaniam, qua etiam ingressus est anno praeterito Passa Budensis. Situs est spaciosus[!] et copiosus victualibus, licet non frequenter habitatus, ex quo oppidum scatet hortis, domus vero omnes plenae sunt habitatoribus. Dominus Joannes Baptista Castaldus, locumtenens R. V. M., me summo studio opus iniunxit, si mihi fuerit iniunctum et modus fuerit faciendi exequar id quod debeo. Regio culta est et referta colonis, bona et fertilis et pulchra et nullo pacto deserenda, quia hac amissa R. V. M. factura est magnam jacturam. Si R. V. M. mihi mandavit ut manum adhibeam operi, efficiam aspirante Divina gratia opus quod sit tutum.

Hactenus nondum pervenimus in Themiswar, quando pervenerimus eo facturum sum id quod obligatus sum. Iveram[!] ad videndum cum domino Aldana⁷², magistro campi R. V. M. in Hungaria, Albam Juliam, quae demandata est Alexandro⁷³ is tam non aderat Cibinium scilicet profectus. Situs illius urbis a natura non potuisset fieri pulchrior et quemadmodum natura ipsum condidit, ita requirit vestitum quod tantum circa urbem sit et ab ortu patet et quantum fecerint in centum annis, in quattuor diebus ex illa parte perdentur. Nihil amplius dicam ne M. V. videar aliis obtreclare sed ita est.

Fui etiam in Zessebes⁷⁴[!], urbe multis aquis circumdata, ibi non vidi, nec cognovi mentem dicti Alexandri, Cibinii vero non fui, non habeo quid pronunciem, si bene fuerit placet, sin minus doleo R. V. M. causa. Ex Georgio Widner qui postquam Vienna discessit ad praesentem usque diem nos quocunque secutus est R. V. M. oretenus omnia intelliget et praesertim de Lippa, qui M. V. servit fideliter.

Ab illustrissimo domino Castaldo S. M. V. accipet[!] designationes Lippae et Themiswary, quomodo se habent adamussim lineas et positiones in planum, nescio an ita, ut est in ipso loco tamen faciam ut debeo.

Supplico R. V. M. quod dignetur expedire hunc filium meum⁷⁵, quia multa sunt negocia[!] et in Zolnock⁷⁶ nihil sit. Rogo etiam ipsi dari unum cocchy[!] usque in Themiswar sumptibus M. V., et quod M. V. mandet quandoquidem mihi in servitiis M. V. hinc inde ad diversa loca est eundum, ut mihi detur currus. Quando discessi Vienna, reliqui res meas isthic in hospicio meo, quibus nunc magnopere indigeo, ideo M. V. R. denuo supplico, quod jubeat filio meo dari currum ut possit portare mihi quibus mihi opus est.

R. V. M. deosculator manus et omnem praecor foelicitatem. Ex Lippa XI Augusti, 1551.

Per dictum Georgio mitto S. M. V. plantam[sc. pianta!] Lippae, qui poterit omnia referre oretenus, nam ostendi ipsi et dedi informatione.

Excelsi S. R. M. V. humillimus servitor

Sigismundus de Pratovechio Pisanus

4. Temesvár (Themiswar). 1551. augusztus 14.

Sigismundus de Pratovechio Pisanus építész jelentése I. Ferdinánd királyhoz Temesvár szemléléről, továbbá Temesvár és Lippa korszerűsítésére tett javaslatok. Az építész elmaradt zsoldját kérelmezi, valamelyik kőművesét igényeli, továbbá egy magyarul értő tolmácsot. Ismét kéri, hogy fiát [Felice da Pisa – PKK], aki Bécsben maradt javait kellene, hogy elhozza számára, küldje a király Temesvárra. (Az eredeti (olasz) levél latin fordítása; MOL. X 896. W 656. mf. – HHStA. HUNGARICA. 59. fasc. f. 57–58; bizonyos eltérésekkel közli: A. MAGINA: *i.m.* 278–279; említése: TAKÁTS S.: *i.m.* 14; SZÁNTÓ Imre: *A Temesvidék és a Maros-völgy várainak török uralom alá jutása 1552-ben.* Századok CV(1971). 1. sz. 28.)

72 Bernardo de Aldana – tábornok I. Ferdinánd erdélyi hadjárataiban 1551–1552 között, 1551 májusától az erdélyi hadjárat főparancsnoka. – KÖRÖSI Zoltán: *V. Károly és Magyarország (1526–1538)*. Bp., Századvég, 2008. (A továbbiakban KÖRÖSI 2008.) 264–266.

73 Alessandro da Urbino.

74 Szászsebes.

75 Felice da Pisa.

76 Szolnok.

Translatio litterarum Sigismundi de Pratovechio ad R. M. de 14 augusti, 1551:

Hac die quae est XIII[!] praesentis mensis intravimus in Themeswar, ego statim me contuli ad contemplandum oppidum extrinsecus et arcem, posuique signa ad arcem praeter fortificationem[!] antehac factam, scilicet ab austro duorum propugnaculorum ad tegendam et tuendam eam partem arcis, quia destituta est lateralibus defensionibus. Sita est autem in loco palustri, facilis munitu[!] propter paludem et terra apta ad fortificationem, aquis undique circumdata, ad occidentem praeter labitur fluvius Temes, a meridie sunt fossae quaedam, necnon ab ortu fossae, a septentrione praeter fluit maior ramus inter oppidum et arcem. Dominus Andreas Bathory quamprimum apulissem, me vocavit ac iussit ut inspicerem quid fieri deberet ex ea parte, quam ego designassem, quia isthinc Turcae facillimum haberent accessum. Feci itaque quod potui, et quod ferre potest situs loci in designatione, ignoro tamen num effici queat, ego sane exequar quod debeo, sed significo R. V. M. amisso oppido arcem quoque perire, situm vero oppidi magis idoneum esse non posse, nec terram meliorem ista. Ab ortu oppidum circumdatum est muro latericio[!] bono, quattuor duntaxat pedes denso, ab austro quoque habet murum lateritium qui protenditur usque ad arcem fere partim altum, partim humilem. Ab occasu, aquilone et ortu partim munitum est palis humi defixis modo Hungarico, nullius momenti. Porro R. V. M. debet in hoc intendere omnes nervos ut communiatur hoc oppidum, quia ultimum est quod habet M. V. in Hungaria, distans a Belgrado non amplius duodecim miliaribus, aptissimum munitu[!] et terra valde idonea. Ista omnia exposui quoque domino Andreae Bathory, quia R. V. M. magno animi ardore et fideliter inseruit. Non potui colligere plantam [sc. pianta] seu designationem vel arcis, vel oppidi propter continuam pluviam quae totam diem et noctem 14 praesentis nunquam cessavit. Tamen existimo circa oppidum opus fore septem propugnaculis seu baloardis, quod tamen R. V. M. non certum facio, quia propter brevitatem temporis non potui ponere signa seu mustras duorum propugnaculorum a posteriore arcis parte ut supra exposui, et si non videro plusquam id quod in praesentiarum video, nihil fiet et M. V. R. amittet et hoc et alia. Foris facturum sum aggerem, sicut intra etiam oppidum qualis est Viennae, quia situs loci id requiret et necessarium est ita fieri. Nec solum opus est fortificatione, sed etiam bombardis, pulvere, globis et munitionibus diversis, ut debet tempore belli, necnon justo numero militum. Alias enim affirmo R. V. M. frustra laboratum iri R. V. M. non aegre ferat, quia hic sunt paucae bombardae, quaedam absque globis et pulvere, et si non adhibita fuerit diligentia de provisione ac praeparatione eorumque dixi nihil erit quod non contingat. Deus tunc defendat. Nec oportet opus ipsum cunctanter vel tarde inchoare, ita ut negligenter procedat, sed simul laborare circa oppidum et arcem, et statim ad finem perducere, quia regio ista abundat hominibus et facile simul undique cingi potest. Nam quando fit fossa, extruitur una quoque ipse agger cum propugnaculis, ac multo minus impendetur operae ex quo jam nonnihil terrae sit ex fossis egestum. Quamprimum propter tempestatem mihi licuerit, faciam ipsam plantam[!] et mittam R. V. M. volente Deo.

Putaveram me quoque ut alios qui R. V. M. inseruiunt habiturum aliquem ex meis murariis et interpretem unum pro commodiore expeditione negotioque[!] R. V. M. Non equidem peto mihi dari pro solutione pecunias aut alias res, sed quo modo alii habent unum, qui peritus sit linguae Hungaricae, ut si quando voluero quid facere aut dicere, ipse intelligat et possit proferre, et unum ex meis murariis, qui valeat exequi quod ordinavero, video me excidisse gratia M. V., licet nihil tale admiserim, quapropter non possim comparere apud M. V., cui nimirum servio et servivi fideliter.

Et si R. V. M. non prospiciat de iis quibus dixi, et meis quoque rebus quamprimum expediero[!] ea quae debeo revertar ad M. V., quia nequeo gratis hic morari, quando serviero totum mensem septembrem ignoro quis mihi postea satisfacturus sit, quia hic oportet providere de pecuniis, siquis velit habere res necessarias.

De fossis quae fieri debent ad oppidum Lippa, si extruantur propugnacula nil significavi, ideo nunc repeto, si M. V. non occupaverit montem, omnis opera ludetur. Georgius Widner cui omnia ostendi poterit evidentius declarare R. V. M. situm ipsum.

Porro eidem R. V. M. denuo commendo filium meum, quod dignetur jubere ipsi dari unum cocchy[!] ut possit mihi affere res meas Viennae relictas, quia iis magnopere indigeo.

Et simul deosculor manus S. R. V. M. eidem una cum universa prole foelicitate optans.

Ex Themeswar XIII die augusti 1551.

5. Bécs (Viennae). 1551. szeptember 8.

I. Ferdinánd király tudomásul vette Sigismondo javaslatait, amelyeket Temesvár és más várak megerősítésére tett. Utasítja az építész, hogy legjobb tudása szerint lásson a szóban forgó várak erősítéséhez. (Fogalmazvány; MOL. X 896. W 656. mf. – HHStA. HUNGARICA. 59. fasc. f. 57^r.)

Fidelis dilecte. Accepimus binas litteras tuas, quibus nobis situm arcis nostrae Themesiensis tuumque iudicium et opinionem de fortificatione tam eiusdem Themesiensis, quam aliarum arcium perscripsisti quam tuam erga nos fidem, studium et diligentiam, quibus etiam nunc in rebus istis nostris uteris clementi ab[...] animo accipimus et probamus, teque clementer requirimus ut pro tua intelligentia et praestanti erga nos fidelitate fortificationibus istis ita incumbas, ut tuam erga nos fidelitatem magis magisque sicuti plane confidimus cognoscere et perspicere queamus. Nam in eo non solum de nobis et regno isto, sed de tota Republica Christiana bene mereberis, id quod nos erga te per quamvis datam occasionem clementer recognoscemus. Datum Viennae, 8 Septembris 1551.

Fideli nobis dilecto Sigismundo de Pratouechio de Pisa, architecto et ingeniaro[!] nostro.

6. [S.l., s.d., 1551. szeptember 5–19. között, címzett nélkül.]

Becse (Beche) és Becskerek (Beczereque) várnagyai őfelsége segítségét kéri, mert a török átkelt a Dunán. Becse vára kedvező helyen fekszik, de erősíteni kell. Aldana megvizsgálta a környéket Sigismondóval együtt, aki kézhez kapta az erősítmény tervét (*tomo la forma de la pianta/acceptit formam plantae*), de nem sikerült végrehajtania. A vár védelmére 4 bástyát kellene építeni (*fortificationem eiusdem arcis consistet in 4^{or} propugnaculis/la fortificacion de aquel castillo consiste en 4 baluartes que son menester hazerse*). Elküldi a címzettnek Becse és Becskerek alaprajzát. Becskerek még sebezhetőbb, de kedvezőbb a fekvése. Erősítésére 7–8 bástyára lenne szükség (*propugnacula/baluartes*), ám ha nem készül el legalább 2 közülük, akkor el kellene árasztani a vár környéket. Őfelsége támogatását kéri az építkezésekhez, továbbá, hogy küldje a helyszínre Felicét és még egy építész (*Felicem et aliquem alium architectum*), akikkel még a fagy beállta előtt elvégezhetnék a munkát. (Bernardo de Aldana spanyol levelének kivonata latin fordításban; MOL. X 896. W 656. mf. – HHStA. HUNGARICA. 59. fasc. f. 28–30; a spanyol változat közlése: Korpás 1999. 110–114.)

7. Temesvár (Temisuar). 1551. szeptember 22.

Gismondo da Pratovechio da Pisa jelentése I. Ferdinánd királynak a becsei (Becce) és becskereki (Bescharech) vár szeptember 3–5. között végzett szemléről. Az építész elkészítette a várak alaprajzát. Becsét mocsár övezi, várfalai kőből épültek egy központi torony körül, amely a többi négy toronynál magasabb. A vár egy külső védművel is rendelkezik (*non a fianco alcuno, salvo dal rivellino, che non e grosso piu di ½ passi, la torre dinanzi al rivellino grossa 5 piedi di misura*). Egy külső palisád építését javasolja (*bisogna cludere il chastello in la nuova*

fortifichatione fatta di terra e fascine). A becskerekí váracská vékony falaival, belső töltésével (*ripari grosso di terra*) és külső paliszádjával (*la fortifichatione fatta di terra e legni intorno al chastello*) alkalmatlan a védelemre. Mindazonáltal a királynak küldött egy erősítési tervet a várhoz (*o dato un poco di principio come si mostrava in ella pianta mandata*), amit viszont nem lesz lehetősége vegrehajtani, lévén hogy a környék lakossága megtagadta a közmunkát.⁷⁷ A király segítségét kéri helyzet orvoslására. Időközben, szeptember 19-én a törökök elfoglalták Becsét. (MOL. X 896. W 657. mf. – HHStA. HUNGARICA. 60. fasc. f. 18–19.)

8. Temesvár (*Temjsuar*). 1551. szeptember 28.

*Gismondo da Prato*vechio da Pisa kifejti I. Ferdinánd királynak az okait, amelyek miatt nem hajlandó tovább Magyarországon dolgozni: Temesvár erősítése akadozik a munkaerőhiány miatt; a környék lakossága és a várbeliek inkább hajlanak a töröknek való behódolásra, mint a király szolgálatára; Temesvár megmaradása ostrom esetén kétséges, ez őt is a török rabsággal fenyegeti. Ezek miatt nyomatékosan kéri a király beleegyezését Temesvárról való mielőbbi távozásába. (MOL. X 896. W 657. mf. – HHStA. HUNGARICA. 60. fasc. f. 104^r–105^v; említése: M. Opris; i. m. 37. jegyzet.)

E perche essendo mandato in Temesuar dallo illustrissimo signor Giouanbattista Castaldo lochotenente D. V. M. per fortificare ditto luogho e Lippa e altri luoghi chome Bescharech e piu Becce, quali dui lochi li turchi di gia per forza anno preso⁷⁸ e tutti li poveri soldati amazzati. E perche credevo avere richapito[?] di huomini per lavorare e chose necessarie a ditto fortifichatione di Temesuar, dove o trovato tutto in contrario. Li huomini [sanno che i?] turchi [sono i?] naturali inimici D. V. M., e piutosto vogliano li turchi che, quella dover o inteso ora propria mi e stato ditto, perche[!] dalli turchi anno guadagno e utile assai, e da V. M. niente, e quando li turchi stanno in chasa loro, mangiano le loro robe, le paghano e li danno loro alloggiamenti, dove pare e piace alloro, e li turchi vistanno [?] senza fare parole. E li soldati D. V. M. non li paghano le pigione delle diese[?], e non li paghano le loro robe salvo [...?] piace alloro. E perche vedendo di quanta importanza e questo luogho a V. M. o suplichato il signor Andrea Baturi che mi voglia provedere delle cose necessarie a tale fortifichatione e Sua Signoria mia mostro una lista in la quale, mi dice, e descritto 1500 huomini per tale fortifichatione, e io molto allegro lio risposto, che quando cosi sia che presto porro dare expeditione a buona parte delle opere e cosi con la invocatione dalla Santissima Trinita o chominchiato chome nel disegno mandato a V. M. si vede. E la prima volta che sono venuti li huomini a lavorare sono stati 175 il primo di, il sechondo menbo, di il terzo circa 20. E io vedendo tale manchamento o gridato al signor Batorj afatto mio debito. Sua Signoria credo non possa piu che si possa di modo che mi vedendi non avevo lavoranti, ne possere perficere l'ope e li inimici venire alli danni D. V. M. O ditto dui volte allo Illustre signor Bernardo Aldana che non voglio restare qua per andare in mano delli inimici D. V. M., perche saria[!] grande danno a V. M. e a tutti Cristiani perche quello [che?] non ho fatto per utile D. V. M. farei autile[!] delli infedeli e contro alla cristiana religione, perche sono conosciuto assai de fiorentini e altre natione che sono con turchi che malo faciano [?] fare. Lui mi a responso che non vuole che io mi parti per niente e cosi sono restato senza proposito alcuno, perche quando il sito fussi[!] forte da possere restare tanto alla batteria che potessimo reparare

77 A levélhez csatolt tervek és alaprajzok napjainkban már nem találhatók az idézett jelzet alatt.

78 Lásd a 49. lábjegyzetet.

non avevi ditto niente, e quando fussino[!] tanti soldati da possere defendere con tutto e in contrario e di piu che avemo li inimici dentro cioe li habitatori chome di sopra si dice etc.

[...] Per tanto di nuovo suplico V. M. mi dici [?] buona licentia perche in Ungheria non voglio fortificare, perche dichono luno alaltro bestia e chosi e la verita. E di piu, mi anno ditto huomini grandi che li italiani li anno posto tal nome bestia, che li anno chonosciuti per quelli che sono. Suplico V. M. che mi levi di qua perche non ci voglio stare per le chause sopreditte e se quelle non vuole li domando buona licentia se quella mi mandera in altro locho etc.

9. Segesvár (Seghesuar). 1552. január 5.

Giovanbattista Castaldo helytartó beszámol I. Ferdinánd királynak az erdélyi várak és városok (Várad, Kolozsvár, Szamosújvár, Déva, Lugos, Karánsebes, Kolozsmonostor, Almás, Gyulafehérvár, Alvinc) helyzetéről és a velük kapcsolatos tárgyalások állásáról Marinuzzi Fráter György halála után. Az erődítési munkálatok folytatásának szükségességét hangsúlyozza Segesvár, Várad, Eger esetében, erődíteni tervezi továbbá a kolozsmonostori apátságot és Fehérvárat. Ezen munkálatokhoz azonban Erdélyben nincsenek jó építészei: Sigismondo da Pratovecchio és fia nem dolgozott semmit Váradon az előző télen; Alessandro da Urbino jöhetne számításba, aki viszont egyedül nem tud eleget tenni minden feladatnak. Újabb építészeket vár Itáliából. (MOL. X 896. W 659. mf. – HHStA. HUNGARICA. 62. fasc.; közlése: B[ARABÁS] S[amu]: *Erdély történetére vonatkozó regesták. 1551–1553-ig. I. Történelmi Tár XIV(1891). 440–443.*)

[...] Intellego castrum Varadini a Fratre Georgio muniri inceptum fuisse; bonum esse, quod M. V. illum finiri faceret, est enim in loco importantissimo, et posteaquam Sigismundus cum filio excusavit se, quod in isto hieme nil fieri poterat, illic quiescere voluerunt, saltem tanti essent, ut illud viderent et aliquod bonum opus facerent, sed nullo modo M. V. illud imperfectum sinere debet omnibus de causis etc.

Nec credat M. V., quod regnum absque locis munitis sustineri possit, pro quibus nullum architectum praeter Alexandrum habeo, qui eodem tempore tot in locis esse non potest, ex Italia accipere aliquos, nescio si venient etc.

10. Bécs (Vienna). 1552. február 14.

I. Ferdinánd király levele Sigismondo de Pratovecchio de Pisa, nostro architetto részére. Sigismondo leveleiből értesült a váradi erődítés szükségleteiről. Ígéri, hogy ír a váradi várnagyoknak, akik megakadályozták az építést a szükséges mérések elvégzésében. Utasítja az építést, hogy menjen Váradra, készítse el a vár alaprajzát/tervét (*pianta o vero pictura*), és jelölje be a szükséges intézkedéseket, továbbá értesítse, hogy mennyi pénzt és időt igényelnek a munkálatok. (Fogalmazvány; MOL. X 896. W 659. mf. – HHStA. HUNGARICA. 62. fasc. f. 50.)

11. Szeben (Zibinio). 1552. március 9.

Giovanbattista Castaldo építészek (*architecti*) és építőmesterek (*fabricarum magistri*) hiányát panaszolja I. Ferdinánd királynak. Becslése szerint az elkezdett erődítmények befejezéséhez és a Moldva és Havasalföld felőli hágók (*passus ad confinia Moldaviae et Transalpiniae*) biztosításához több mérnökre (*ingegneris*) és legalább 12 építőmesterre lenne szükség. Szebenben egyedül Alessandro van (*hic nullum praeter Alexandrum habeo*), aki folyton utazik különböző védművek kijelöléséhez (*ad designationes faciendas*). Váradon ott van ugyan

Sigismondo, ám tevékenysége hasztalan, mert döntéshozatalra képtelen (*Sigismundus est in Varadino, sed etsi hic esset, nescio ad quid serviret, cum nihil unquam concludat*). (MOL. X 896. W 660. mf. – HHStA. HUNGARICA. 63. fasc. f. 75^v–76^r.)

12. Várad (Uaradjno). 1552. március 13.

Gismundo da Pratouechio da [Pisa] I. Ferdinánd királyhoz. Február 29-én Báthory András átvette a váradi várat, melynek irányítását Iachopo Carlo Chaualjerj di Rodjra és két magyar nemes alattvalójára bízta. Iachopo elkezdett már fát hordani a várépítéshez. Az építész azt tanácsolja a királynak, hogy mielőbb rendelje el az új védőöv építését a Sigismondo által elküldött terv szerint, javasolja továbbá, hogy a 4 kurtina falazásához használják fel a korábbi vár köveit. Elmaradt zsoldját követeli január–március időszakra. (MOL. X 896. W 660. mf. – HHStA. HUNGARICA. 63. fasc. f. 101.)

S. R. M. Al ultimo di febraio venne qui lo illustre signor Andrea Baturj e presa la tenuta di questo chastello chome V. S. M. sa sicura. Di ditto chastello a lassato il signor Iachopo Carlo Chaualjerj di Rodj fidelissimo S. D. V. M. con dui nobili unghari⁷⁹ servitori di ditto signore Andrea in compagnia di ditto signor Iachopo, il quale ghoverna e fa portamenti da honorata persona e con fede serve V. M. E persona che tiene l'ochio aperto e sa essere con tutti chome bisogna a un tale loco chome questo, non e avaro, non superbo, ma veramente gentile persona e huomo da ghoverno. E di gia a inchominciato a fare provisione di legnami per il chastello che non cenera niente di varie sorte e anchora di altre chose necessarie al ditto chastello. V. M. guardi bene a chi da tale cura o dare che bisogna che sia una persona prudente e savia e liberale e che sapia piglare li huomini e maxime questi perche sono inveterati infra Giorgio⁸⁰, bisogna di nuovo industria guadagnarli alla benivolentia D. V. M. e alla fedelita a V. M. Quella mi vogla ascoltare perche quello che dicho so, perche tutto per honore e utile D. V. M. e quella chome prudentissima so che mintende.

Apriso V. M. advertischa che questo castello di Uaradjno, chome o scritto a V. M. per il signor secretario Chauaisel, e mandato la pianta, e tutto schalzata la muragla e se quella non provede di rachonciarla rovinera presto. E quando la M. V. vogla fare la nova fortificatione che nel disegno oposto, idest li quattro baluardi, non bisogna adesso fare le quattro cortine infro ligno[!] e laltro baluardo, ma di poi, quando Vostra Maesta aver fatto li ditti baluardi si fara dell' muro della cortina vecchia, coe delle pietre e quadrelli e dell' muro della contrascarpa del fosso le ditte quattro cortine. V. M. pensi bene e non si lassi vincere altimore del troppo expendio perche V. M. fara qui con mancho expesa che a Ujenna⁸¹ assai. Io non mancherò dello obbligo mio, quello che restera, sara per non sapere e per non potere.

Di nuovo richordo a V. M. che qua bisogna stare chome lasinia [?] d'Aujgnione che stava con li ochi aperti a quello che la voleva inghannare per non essere ingannata chome prima quello l'aveva inghannata. Lo omnipotente Dio aiuti e liberi V. M. con tutta sua prole dalli inimici di quella.

E di nuovo la suplichio che qua mi siano paghate le mie provisione di gen[na]io e febraio e delle presente mese perche non o se none quello mi da V. M., e qua non o ne amici, ne parenti, e se non mi vaglio di quello che quella mi da, d'altro non mi posso aiutare. Altravolta scrissi a V. M. per Benedetto

79 Bácsmegyei János és Baranyai János. Lásd Varkoch Tamás 1552. március 31-én kelt levelét. MOL. X. 896. W 660. mf. – HHStA. HUNGARICA. 63. fasc. f. 235.

80 Martinuzzi Fráter György (megh. 1551).

81 Bécs.

della Rea⁸² soldato dello illustre [?] signor Bernardo Aldana che se V. M. li faceva paghare al ditto Benedetto che erano bene paghati, credo non li abia auti[!] ne lui mancho [?] e tornato di qua.

E alla M. V. bacio la mano. Che Dio felice la conservi con tutta sua prole che Dio lo facci.

Di Uaradjno, il di 13 di Marzo 1552.

D. V. S. R. M. humil servitore Gismondo da Pratouechio d[a Pisa]

13. Pozsony (Posony). 1552. március 18.

I. Ferdinánd értesíti Castaldo generálist, hogy néhány mérnök (*ingeniarios*) érkezését várja Itáliából, akiket Castaldóhoz számított küldeni; az építőmesterek (*magistros qui fabricas iam designatas adferre*) már úton vannak Castaldo fele. Ugyanakkor Sigismondo da Pratovecchio szolgálatait (*opera magistri Sigismundi de Prato Uechio eiusquem filii uti posse*) ajánlja, akit fiával együtt szintén Castaldóhoz küldött arra utasítva, hogy engedelmeskedjenek a generális parancsainak. (Fogalmazvány; MOL. X 896. W 660. mf. – HHStA. HUNGARICA. 63. fasc. f. 134.)

14. Várad (Uaradjno). 1552. március 29.

Gismondo da Pratovecchio da Pisa levele I. Ferdinánd királyhoz. Engedelmeskedni fog a király parancsának, miszerint fiával együtt Castaldóhoz kell mennie. Amennyiben azonban nem kapja meg elmaradt zsoldját az utolsó három hónapra kénytelen visszatérni a királyi udvarba, és megtagadni Castaldo szolgálatát. Várad magyar várnagyai nem adták át a várat Varkocs Tamásnak (*Uarchoccio Tomaso*), noha az állította, hogy királyi parancsa van a vár átvételére. (MOL. X 896. W 660. mf. – HHStA. HUNGARICA. 63. fasc. f. 229.)

Alli 29 di questo o auto una D. V. M. per la quale mi dice che debie andare dal signor Gianbattista Castaldo e mio figlio di che non mancho di obedire V. M., ma non so chome vuole V. M. che possa vivere perche o servito quella genaio, febraio e marzo e non sono stato paghato. Mi bisogna mangiare e bere e vestire per me e per li mei servitori e per li chavalli e paghare li sui stipendi alli piaceri loro, perche mi servono per esser paghati. E qua siamo fra persone che non mi conoscono e bisogna paghare inanzi che mi diano quello che compro da loro. E il signor Ganbatjsta[!] non mi faccia dare un fenecho perche dice nonna ordino de V. M. di farmi paghare che altravolta così mia detto. Per tanto suplichio V. M. che ordini che sia paghato acausa possa vivere e servire quella. E se V. M. non provvede, sono forzato a lassare qui e venire da quella, perche non voglio morire di fame in luogo non assediato, che quando fussi in locho assediato non parlaria [?], perche le chose delle obsidioni fanno chosi etc.

15. 1552. június 23.

Castaldo értesíti Miksa főherceget, hogy Sigismondo építész fiát, Felicét (*Felicem, filius Sigismundi architecti*) elküldte a huszti vár építéséhez (*ad fortificationem Huzt incipiendam*). MOL. X 896. W 662. mf. – HHStA. HUNGARICA. fasc. 65. f. 104.)

82 Benedito de la Rea – Bernardo de Aldana katonája, aki több bizalmas ügyben eljárta fölöttese utasítására. Korpás 2008. 287.

16. Bécs (*Viennae*). 1552. július 6.

Miksa főherceg tudósítja I. Ferdinánd királyt, hogy megparancsolta Sigismondo építésznek a huszti vár erősítési munkálatainak elkezdését és mielőbbi befejezését. (MOL. X 896. W 663. mf. – HHStA. HUNGARICA. 66. fasc. fol. 50^r).

[...] *M. V. mente ac voluntate de fortificatione castris sui Huzth e vestigio aulicae M. V. camerae consiliaris negotium demandavi ut scilicet dictum castrum citra moram ex M. V. proventibus salium communiri et fortificari curent, et ipsi quoque magistro Sigismundo per litteras iniunxi, ut operi isti juxta delineationem M. V. transmissam incipiendo et bono cum ordine primo quoque tempore ad optatum finem deducendo summa diligentia studeat et incumbat. Itaque spero jussis et voluntati M. V. in hac re sedulo satisfactum iri etc.*

17. Eger (*Agria*). 1552. augusztus 24.

Sigismundus de Pratovechio levele I. Ferdinánd királyhoz. Az utóbbi 8 hónapban elmaradt zsoldját követeli. Pénzhiánya embertelen életkörülmények közé sodorta, melyek még a török rabságnál is rosszabbak. Az egri várnagy, Dobó István (*castellanum hic Dobbo*⁸³) és az egész őrség aggódik a vár sorsa iránt ostrom esetén, ugyanis nagyon kevés a védő a várban. Őfelsége segítségét kéri. (MOL. X 896. W 663. mf. – HHStA. HUNGARICA. 66. fasc. f. 96–97.)

[...] *Nescio quid M. V. de me facere velit debeo re [?] vivere ex aere autem pascere me sicuti bruta animalia. Non meretur hoc profecto servitus mea quam M. V. feci, et nunc quoque facio, quod nullum unquam servitum denegari. Ego tamen nihil aliud peto nisi meos labores. Nescio cur M. V. tanta crudelitate erga me utile [?]. Sum infirmus cum omnibus meis servitoribus et non habeo unde mihi subveniam, et morior fame, sumque discalciatus et nudus, et adhuc sum in loco ubi ita tractor, quod si in manibus turcarum essem melius tractarer etc.*

18. Bécs (*Viennae*). 1552. augusztus 31.

I. Ferdinánd király válaszevele *Sigismundo de Pratovechio*hoz. Megígéri az elmaradt zsold azonnali kifizetését, továbbá az egri vár erősítésének folytatására utasítja (*mandamus ut ibidem Agria scilicet maneat et qua ad fortificandam illam arcem pertinent sedulo et fideliter exequaris*). (Fogalmazvány; MOL. X 896. W 663. mf. – HHStA. HUNGARICA. 66. fasc. f. 183^r.)

A TUSCAN ARCHITECT IN TRANSYLVANIA:
SIGISMONDO DA PRATOVECCHIO DA PISA

Keywords: *Italian architects, Transylvanian fortresses, Renaissance fortresses, Sigismondo da Pisa, Sigismondo da Pratovecchio da Pisa, Felice da Pisa*

The paper discusses the Transylvanian activity of the Tuscan architect Sigismondo da Pratovecchio da Pisa providing new data concerning his career. Before being employed by King Ferdinand I of Habsburg (1545) he had probably served the duke of Florence, Cosimo I dei Medici. He worked in the service of the Habsburg sovereign on fortifications and civil building sites in Austria as well as in Hun-

83 Dobó István – egri várkapitány 1549 és 1552 között.

gary. In July 1551 Sigismondo was sent as royal architect to Transylvania. After inspecting the town walls of Alba Iulia and Sebeș, he focused on the fortification of the western frontier, namely on the fortresses from Lipova, Timișoara, Becej, Zrenjanin and Oradea. He worked as a designer architect as well as foreman, however none of his plans or designs have survived. Therefore we only know some of his ideas concerning the defence of the above-mentioned fortresses from the correspondence of the time, a part of which is edited in the annex of the present paper. In the summer of 1552 Sigismondo was sent to Khust, afterwards he worked together with his son, Felice, on several fortresses from northern Hungary, and he probably never returned to Transylvania again.

UN ARHITECT TOSCAN ÎN TRANSILVANIA: SIGISMONDO DA PRATOVECCHIO DA PISA

Cuvinte-cheie: *arhitecți italieni, fortificații transilvănene, fortificații renașcentiste, Sigismondo da Pisa, Sigismondo da Pratovecchio da Pisa, Felice da Pisa*

Studiul încearcă să reconstituie activitatea desfășurată în Transilvania a arhitectului toscan Sigismondo da Pratovecchio da Pisa, clarificând și completând în același timp datele vehiculate în bibliografie despre cariera acestuia. Anterior angajării sale la curtea regelui Ferdinand I de la Viena (1545) acesta a activat se pare în anturajul ducelui Cosimo I dei Medici. În serviciul regelui habsburgic a colaborat la fortificații și construcții din Austria și Ungaria, fiind delegat apoi ca arhitect regal în Transilvania, unde a ajuns în iulie 1551. După inspectarea cetăților de la Alba Iulia și Sebeș, s-a preocupat de fortificarea cetăților frontierei vestice: Lipova, Timișoara, Becei, Becicherecu Mare și Oradea, în calitate de proiectant, dar și de coordonator al lucrărilor. Planurile și proiectele întocmite de acesta s-au pierdut, din corespondența editată parțial în anexe se desprind însă câteva dintre ideile sale despre fortificarea cetăților amintite. În vara anului 1552 Sigismondo a fost delegat la Hust, a colaborat apoi împreună cu fiul său, Felice, la o serie de fortificații din nordul Ungariei, fără să mai revină în Transilvania.